

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ДРОГОБИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА
Кафедра педагогіки та методики початкової освіти**

«До захисту допускаю»
Завідувач кафедри
педагогіки та методики початкової освіти,
доктор педагогічних наук, професор
_____ Ірина САДОВА
«_____» _____ 2025 р.

**ПЕДАГОГІЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ
УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

Спеціальність 013 Початкова освіта

Освітня програма «Початкова освіта»

Магістерська робота

на здобуття кваліфікації – Магістр початкової освіти. Вчитель початкових
класів закладу загальної середньої освіти

Автор роботи – Слука Андріана Андріївна _____
підпис

**Науковий керівник кандидат психологічних наук,
доцент Ілляш Соломія Дмитрівна _____**
підпис

Дрогобич, 2025

АНОТАЦІЯ

Андріана Слука

Педагогічні основи правового виховання учнів початкових класів

У першому розділі магістерської роботи проаналізовано теоретичні аспекти правового виховання учнів початкових класів; розкрито особливості формування правової культури учнів, а саме правової свідомості, вироблення норм правової поведінки та поваги до законів.

У другому розділі досліджено та обґрунтовано шляхи і методи вдосконалення правового виховання учнів початкових класів через поєднання аспектів морального та правового виховання; розкрито взаємозв'язок школи і сім'ї у забезпеченні правового виховання учнів; також обґрунтовано методи, які сприяють формуванню правової культури учнів в освітньому процесі початкової школи.

ANNOTATION

Andriana Sluka

Pedagogical foundations of legal education of primary schoolchildren

In the first chapter of the master's thesis, the theoretical aspects of legal education of elementary school students are analyzed; the peculiarities of the formation of the legal culture of students, namely legal consciousness, the development of norms of legal behavior and respect for laws, are revealed.

In the second chapter, the ways and methods of improving the legal education of elementary school students through the combination of aspects of moral and legal education are investigated and substantiated; the relationship between school and family in ensuring the legal education of students is revealed; methods that contribute to the formation of the legal culture of students in the educational process of primary school are also substantiated.

ЗМІСТ

ВСТУП	6
РОЗДІЛ І. ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	10
1.1. Правове виховання учнів як психолого-педагогічна проблема.....	10
1.2. Особливості формування правової культури учнів початкових класів.....	21
РОЗДІЛ ІІ. ШЛЯХИ, ФОРМИ ТА МЕТОДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ	29
2.1. Взаємозв'язок школи та сім'ї у забезпеченні правового виховання учнів	29
2.2. Методичні аспекти формування правової культури учнів в освітньому процесі початкової школи	36
ВИСНОВКИ	46
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	48

ВСТУП

Актуальність дослідження. Вивчення та формування правової культури дітей молодшого шкільного віку є однією із надзвичайно важливих та актуальних тем у сучасному світі. Навіть на цьому ранньому етапі життя діти вже вступають у взаємодію зі світом навколо себе та вчаться правилам і нормам спільного життя.

Правова культура є складною сукупністю знань, цінностей, навичок та практичних дій, які спрямовані на розуміння та дотримання правил і законів в суспільстві. Для дітей молодшого шкільного віку формування правової культури починається з основних аспектів: розуміння особистих прав та свобод, виховання відповідальності перед іншими, та розвитку навичок вирішення конфліктів мирним шляхом.

Зміни, які відбуваються сьогодні в українському суспільстві, вимагають виховання свідомої, соціально активної і відповідальної людини. У цьому контексті особливо вагомого значення вимагає формування правового виховання суспільства в цілому та підростаючого покоління зокрема. Саме тому перед сучасною школою постає завдання створити психолого-педагогічні умови, які забезпечать формування правової культури учнів, так як необізнаність у правових питаннях значно знижує здатність особистості здійснювати свої права і обов'язки.

Система безперервної правової освіти має забезпечуватися у всіх дошкільних, загальноосвітніх, професійно-технічних, вищих та післядипломних закладах та базуватися на нормативно-правовій базі, яка складається з: «Декларації прав дитини», «Конвенції ООН про права дитини», «Конституції України», «Закону України «Про освіту», «Про загальну середню освіту», «Державної національної програми «Освіта. Україна ХХІ століття», «Національної програми «Діти України» та ін.

Аналіз публікацій свідчить про те, що проблемі правової освіти присвячено багато наукових праць. Це питання почало інтенсивно досліджуватись у вісімдесятих роках ХХ століття.

В контексті нашого магістерського дослідження особливо цікавими для нас були наукові розвідки таких науковців, як І. Козубовська, А. Нікітіна, В. Обухова, В. Оржеховська, Л. Твердохліб, М. Фіцула.

Проте у наукових дослідженнях Т. Барило, В. Бермана, Г. Миньковського, В. Оксамитного, М. Подберезького, Н. Ткачової, Я. Шевченко розкрито правовий аспект проблеми, а саме зміст і методологія правової освіти більшою мірою для старшокласників.

Аспекти виховання правової культури учнів молодшого шкільного віку частково висвітлюються в працях І. Козубовської, В. Оржеховської, М. Фіцули. Однак у цих працях недостатньо розкрито зміст правового виховання учнів в освітньому процесі початкової школи, незважаючи на те, що згадані вище праці за своїм змістом і методичним наповненням відповідають реаліям сьогодення.

На нашу думку, доцільно розпочинати правову освіту необхідно ще у закладах дошкільної освіти, де дітей ознайомлюють із нормами суспільної поведінки, формують навички їх дотримання. Також виховують повагу до батьків, вихователів, ровесників та людей похилого віку.

Молодший шкільний вік є важливим періодом у формуванні правової культури, оскільки він є найбільш сприятливим до опанування норм життєдіяльності у соціумі. Однак, учням початкової школи, в силу своїх вікових особливостей складно зрозуміти певні юридичні терміни, вони ще не в змозі сприймати складні правові умови, аналізувати їх та надати відповідну правову кваліфікацію неправомірній діяльності.

Регламент правовиховної роботи передбачає оволодіння учнями початкової школи системою знань про державу та право, повагу до чинного законодавства своєї держави, переконання у необхідності

дотримання законів, вміння визначати форми та способи участі у житті суспільства, демократично взаємодіяти з органами влади, знаннями законів та прав людини.

Незважаючи на деяку активізацію наукових досліджень щодо формування правової культури людини, недостатньо досліджено питання створення педагогічних основ, системного підходу до правового виховання учнів молодшого шкільного віку, що й зумовили вибір теми магістерського дослідження: **«Педагогічні основи правового виховання учнів початкових класів»**.

Об'єкт дослідження – процес правового виховання учнів початкових класів.

Предмет дослідження – правовиховна робота з учнями молодшого шкільного віку.

Метою дослідження є вивчення педагогічних умов правового виховання учнів початкових класів та перевірка їх ефективності в експериментальному дослідженні.

Відповідно до мети магістерського дослідження було визначено такі **завдання**:

- проаналізувати педагогічну літературу з досліджуваної проблеми і розкрити зміст правового виховання учнів початкових класів;
- з'ясувати особливості, при яких формується правова культура особистості;
- визначити педагогічні умови вдосконалення правового виховання учнів на уроках та в позаурочний час;
- обґрунтувати форми та методи вдосконалення правового виховання учнів початкових класів.

Для вирішення запланованих цілей нами було використано комплекс **методів дослідження**: теоретичні методи (аналіз, синтез, порівняння, узагальнення, систематизація, класифікація); практичні

методи (спостереження, анкетування, бесіда, метод експертних оцінок тощо).

Теоретичне значення дослідження. Проаналізовано теоретичні аспекти правового виховання учнів початкових класів; розкрито особливості формування правової культури учнів, а саме правової свідомості, вироблення норм правової поведінки та поваги до законів.

Практичне значення дослідження. Матеріали дослідження можуть бути використані студентами та вчителями початкових класів для розширення правових знань учнів та їх загального і культурного розвитку.

Апробація дослідження. Результати проведеного дослідження доповідались на засіданнях кафедри педагогіки та методики початкової освіти. За матеріалами дослідження опубліковано статтю на тему: *«Педагогічні основи правового виховання учнів початкових класів»* у збірнику матеріалів XVI міжнародної науково-практичної конференції АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ РОЗВИТКУ НАУКИ ТА ОСВІТИ, Львів 7-8 жовтня 2025 року.

Структура роботи. Магістерська робота складається із вступу, двох розділів, висновків та списку використаних джерел.

РОЗДІЛ І.

ТЕОРЕТИЧНІ ОСНОВИ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

1.1. Правове виховання учнів як психолого-педагогічна проблема

В умовах реформування початкової ланки освіти та створення нового освітнього середовища «Нова українська школа» важливою складовою новітньої освітньої парадигми є правове виховання. Тільки за умов введення наскрізної вертикалі правової освіти у навчальну діяльність учнів, ми зможемо розвинути особистість з європейським типом правового мислення.

Особливо гострою є проблема правового виховання у сучасному суспільстві, адже зараз у ньому переважає тенденція до зниження правової культури громадян. Крім того, актуальність впровадження правових програм лежить у напрямку співпраці вчителів та батьків, у сфері діяльності методоб'єднань вчителів є стрижневим пріоритетом навчальної та виховної роботи у ЗЗСО, виховної роботи територіальних громад і функціонування Центрів захисту прав дитини, та формування громадянської позиції [20, с. 87].

Правова культура учнів початкових класів є необхідною передумовою громадянського становлення особистості, її гуманістичної спрямованості, морально-правової саморегуляції поведінки в системі «людина і закон». Особливої ваги у цьому процесі набуває позаурочна робота з учнями початкової школи, виховний потенціал якої є очевидним.

У педагогічних дослідженнях посилилась увага до позаурочної роботи з учнями. Науковці (О. Богданова, Л. Болотіна, В. Лозова, О. Матвієнко, О. Коберник, Б. Кобзар, О. Кобрій, Н. Кудикіна, В. Кукушин, Г. Пустовіт, М. Рожков, Т. Сущенко, Г. Тарасенко, М. Фіцула, К. Чорна та ін.) визначають освітньо-виховний потенціал позаурочної діяльності учнів, пропонують конкретні шляхи духовного

розвитку дітей на основі формування індивідуальних інтересів і творчих потреб.

Формування правової культури в дітей – це багат шаровий процес, що вимагає планування та педагогічного підходу. Ця тема має ключове значення для створення майбутнього суспільства, в якому громадяни д будуть свідомими, відповідальними та поважатимуть права і свободи інших. Тому дослідження і формування правової культури дітей молодшого шкільного віку є завданням, яке стоїть перед освітніми установами та педагогами.

Однією з основних складових системи виховання підростаючого покоління нашої держави є її правове виховання. Правосвідомість нації завжди стверджувала право на свободу, навчання, медицину, землю, власність, працю, вільне господарство, житло тощо. Проте в останні десятиліття рівень правової культури громадян України значно знизився. Як стверджує М. Марченко: «...загрозливих масштабів набули скептицизм, цинізм, лицемірство, недотримання законів» [24, с. 93].

Становлення і розвиток правової держави, в якій домінує місце посідають права людини й цінності особистості, залежать, передусім, від виховання і навчання молодого покоління. Тому нині гостро стоїть необхідність у використанні всіх виховних засобів в освітньому процесі школи для виховання дітей у дусі поваги до прав людини, свободи і людської гідності.

Серед загальнолюдських цінностей гуманістична педагогіка висуває на перше місце особистість, її права, свободу й відповідні їм напрями виховання та навчання. У центрі уваги прогресивних педагогічних концепцій є визнання людини найвищою загальнолюдською цінністю, повага до її особистості, гідності, захист прав та свобод, утвердження демократичних принципів в її освіті [30, с. 21].

Права і свободи людини й громадянина затверджуються як самоцінність у суспільстві, однак ці процеси не завжди підкріплені

відповідним рівнем правосвідомості та правової культури населення. Правова культура особистості становить внутрішній, ментально-духовний аспект правової системи суспільства й глибоко пронизує правосвідомість, правові відносини, законність і правопорядок, правотворчу, регулює поведінку людей в єдності з історичними та культурними особливостями та є інструментом досягнення соціальної стабільності в державі.

Володіючи високою правовою культурою, громадянин має змогу вільно орієнтуватися, виходячи з визнання соціальної цінності права і власної обраної поведінки. Тому актуальність формування правової культури учнів ще з початкової школи не викликає сумнівів, оскільки виховання соціально активного громадянина повинно спрямовуватися на розвиток особистості як суб'єкта життєдіяльності, держави, права і моралі.

Від того, як ця проблема буде вирішуватися в молодшому шкільному віці, залежать стан і тенденції розвитку правової держави та демократизації суспільства. Тому навчальні заклади є одним із найважливіших соціальних інститутів, які займаються правовим вихованням і підвищенням рівня правових знань дітей.

У системі правового виховання початкова школа є ключовою ланкою, тому саме на неї покладено особливу відповідальність за підростаюче покоління. Розглядаючи питання формування правової культури, потрібно дати чітке визначення поняттям «право» та «культура».

Право – зведення встановлених та загальноприйнятих норм, які сприяють регулюванню відносин у суспільстві. Воно буквально фіксує міру свободи рівноправності та справедливих відносин у суспільстві. [22, с. 49].

Перед учителями встановлюється нелегка місія – виростити особистість. Займаючись вихованням дітей молодшого шкільного віку, вчитель зобов'язаний прагнути закласти насіння майбутнього за рахунок

зведення інтелектуальних, духовних, психологічних та поведінкових принципів особистості, громадських груп та соціуму в цілому.

Правова культура – це комплекс правового знання, переконання та установок особистостей, здійснюваний протягом праці, процесу комунікацій, загальної поведінки, у тому числі ставлення до матеріальних і духовних цінностей соціуму [19, с. 16].

Специфічним періодом формування правової культури є молодший шкільний вік. З одного боку, цей вік сприятливий до засвоєння норм життєдіяльності в суспільстві, а з іншого – учні початкових класів ще не здатні сприйняти складні юридичні терміни, здійснювати аналіз та давати належну юридичну кваліфікацію тим чи іншим діям.

Водночас прогалини у формуванні правової культури в молодшому шкільному віці в подальшому можуть стати причинами правового незнання й легковажності поведінки дорослої людини.

Розуміння морального змісту права визначає його найважливіше місце в цілісному процесі становлення особистості. Це означає, що без моральної оцінки особистістю відносин норми права не можуть бути прийняті нею як цінність. Саме моральні витoki визначають внутрішню сутність особистості, ставлення до себе, інших людей, закону, державної влади та суспільства в цілому.

Тому правова культура особистості розглядається як здатність до засвоєння морально-правових знань, їхньої адекватної оцінки та вміння вибудувувати свою життєдіяльність згідно з морально-правовими цінностями та нормами. Формування правової культури особистості учня молодших класів в умовах загальноосвітньої школи здійснюється в тісному зв'язку з моральним вихованням.

Основним завданням правового виховання учнів молодшого шкільного віку є формування в них правової культури як сукупності правових знань, переконань, установок особистості, які реалізуються в

процесі спілкування, поведінки, а також ставлення до матеріальних і духовних цінностей суспільства.

Метою правового виховання є формування в учнів культури громадянина, яка містить усвідомлене ставлення до своїх прав та обов'язків перед суспільством і державою, закріплених в основних законодавчих актах, глибоку повагу до законів і правил людського співіснування, готовності дотримуватися й виконувати закріплені в них вимоги, брати активну участь в управлінні державними справами, боротьбі з порушенням законів.

Правове виховання дітей, на думку Г. Задорожної, має триєдину мету і передбачає: «формування уявлень про права і закони, підвищення їхньої правової грамотності, розуміння необхідності дотримання норм цих законів, що сприятиме розвитку почуття власної гідності, поваги до себе, своїх батьків, до інших людей, формуванню правильного «правового» спілкування з іншими дітьми, спроможності захистити себе з правової позиції; формування правової свідомості як сукупності правових уявлень, поглядів, переконань, почуттів, які визначають ставлення особистості до вимог законів і регулюють поведінку в конкретній правовій ситуації; формування правомірної поведінки, негативного ставлення до фактів правопорушень і злочинів, що дозволить дитині аналізувати власні вчинки й поведінку інших дітей і дорослих у контексті дотримання ними загальноприйнятих норм і правил, а також законодавчих вимог» [9, с. 15].

Ефективність формування правової культури дітей молодшого шкільного віку може ґрунтуватися на таких постулатах:

- 1) правове виховання в початковій школі є першою сходинкою цілісної, безперервної, послідовної системи правової освіти учнів;
- 2) інтегруючою ланкою правового виховання молодших школярів є факультативні або елективні курси. Це пов'язано з тим, що не в усіх освітніх програмах передбачається вивчення суспільствознавства та

потрібне поєднання розрізнених правових уявлень, знань у цілісну систему;

3) зміст правового виховання учнів початкових класів не повинно обмежуватися лише навчанням прав дитини.

Аналіз різних програм для початкової школи свідчить про те, що, в основному, вивчаються статті Загальної декларації прав дитини та Конвенції про права дитини, що істотно знижує ефективність правового навчання та виховання. Варіативні програми щодо правової освіти для початкової школи повинні розроблятися за єдиним стандартом і мати необхідну концептуальну основу [18, с. 7].

Учні початкових класів як громадяни держави повинні виявляти повагу до закону як непорушної соціальної цінності, тому правове виховання учнів необхідно спрямовувати на формування в учнів стійкої орієнтації на правомірну поведінку, вироблення нетерпимості до правопорушень, що є базою для досягнення високого рівня правосвідомості та правової культури майбутніх громадян.

Учні повинні не лише засвоїти положення законодавства, в них повинні виробитися почуття поваги та визнання права. Отримані знання повинні перетворитися на особисте переконання, в міцну установку суворо наслідувати правовим розпорядженням, а потім у внутрішню потребу і звичку дотримуватися правового закону, виявляти правову активність. Така складна й багатоаспектна діяльність повинна виявлятися в різних формах і методах, залежно від специфіки суб'єкта та об'єкта виховного процесу.

Правове виховання в молодшому шкільному віці є необхідним компонентом ранньої профілактики відхилень у поведінці дитини. Завдання вчителя полягає в тому, щоб навчити учня бачити наслідки своєї поведінки та вчинків. Саме тому, одним із важливих принципів правового виховання є оперативність. Цей принцип вимагає від учителя оперативної

виховної роботи з метою корегування поведінки конкретного учня, який допустив правопорушення [2, с. 27].

Успішна реалізація правового виховання дітей молодшого шкільного віку вимагає тісної співпраці сім'ї та школи. Саме така взаємодія допоможе подолати стихійний виховний вплив на учня, за умови, що батьки завжди та у всьому будуть високоморальним прикладом для своїх дітей. Сьогодні проблема агресивних проявів у міжособистісних стосунках учнів надзвичайно гостра. Все частіше батьки звертаються до вчителів та шкільних психологів з питанням, як діяти в ситуації коли дитина страждає від жорстокої поведінки однолітків та як допомогти їй в такій ситуації. У Концепції Нової української школи зазначено: «У центрі освіти має бути виховання в учнів відповідальності за себе, за добробут нашої країни, а також необхідно забезпечити свободу та права дитини в усіх проявах її діяльності з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей, що забезпечують моральний та психологічний комфорт» [17].

Ефективна організація правового виховання в початковій школі сприяє формуванню в учнів розуміння необхідності та доцільності закону, його гуманності та справедливості. У той же час вона формує феномен прав як систему загальних правил, за допомогою яких держава встановлює норми поведінки людей, визначає заходи дозволеного та міри обов'язкового, встановлює правові заборони, порушення яких породжують вседозволеність. Правове виховання сприяє розширенню загального світогляду учнів, їх уявлень про життя суспільства, діяльність нашої держави, основних норм взаємин між людьми, про допустиме та протизаконне.

Необхідною умовою обізнаності та розвитку правої свідомості учнів є насамперед вміння орієнтуватися на відповідні знання сучасного суспільного життя, усвідомлення своїх прав та обов'язків, відповідність поведінки законодавчим стандартам, дотримуватись законів держави і

попередження неправомірних вчинків. Цього можна досягти лише за умови створення педагогічних основ проведення систематичної та цілеспрямованої діяльності з учнями, яка сприяє формуванню їх правовій свідомості та знання закону [30].

Правова освіта в рамках діяльності початкової школи є необхідним заходом на початковій стадії формування дитячої особистості, бо саме проведення правової виховної роботи запобігає ранній профілактиці відхилень у поведінці учнів. Досвід учителів свідчить, що значна частина так званих «важких» учнів, які стають правопорушниками, несумлінно відносяться до навчання, а їх неправомірна чи агресивна поведінка проявлялася ще у ранньому дитинстві.

Проаналізувавши сучасні дослідження, ми з'ясували, що чисельність дітей, справи яких розглядають служби у справах неповнолітніх збільшується, і значну частину правопорушників складають учні молодшого шкільного віку.

На думку психологів, сьогодні першокласниками стають діти, у яких ще в дошкільному навчальному закладі освіти переважала поведінка, яка не відповідала нормам. Такі діти не хочуть вчитися, їх підготовка до школи є недостатньою.

Отже, стає зрозумілим що за відсутності налагодженої динаміки правового виховання, до періоду закінчення початкової школи чисельність «важких» учнів зростає щонайменше вдвічі.

Крім того, у сучасному суспільстві ми спостерігаємо такі тривожні сигнали, як рання дитяча злочинність, надмірна дитяча агресія, саме це і зумовлює проведення заходів ранньої правової профілактики порушень. Адже, чисельність учнів початкових класів, які перебувають в правоохоронних органах на обліку складає майже 7%.

На нашу думку, активна навчальна діяльність призводить до формування правильної соціально очікуваної поведінки учня, і навпаки відсутність зацікавленості до навчання є причиною правопорушень

учнями початкової ланки освіти. Внаслідок чого, у таких учнів уже в початковій школі починаються проблеми з навчанням. У цьому контексті варто розглядати особливості мотивації учнів до навчання, а також до формування сприятливих конструктивних стратегій поведінки у незрозумілих ситуаціях.

У науковій літературі означення терміну «правове виховання» з'явилося у 1969 році, як складного і безпосередньо спрямованого, безперервного впливу на правову свідомість індивіда для формування правової свідомості, розвитку правових почуттів, вироблення навичок правомірної поведінки [3, с. 75].

Розтлумачуючи поняття «правове виховання», слід виокремити певні характерні особливості:

- 1). Першою і основною умовою правової освіти є знання законів.
- 2). В освітньому процесі початкової школи слід виховувати повагу не лише до закону, але й до правоохоронних органів як інституцій правової держави.
- 3). Необхідно виховувати нетерпиме ставлення до антисоціальних вчинків.
- 4). Необхідно формувати у дітей високу персональну відповідальність за особисті вчинки та поведінку [6, с. 78].

Правова освіта та виховання учнів початкових класів є важливим соціальним каналом, який покликаний передавати правові знання. Слід пам'ятати, що ці знання формуються не лише в контексті спеціально організованої шкільної освіти та виховної діяльності вчителя, але й під впливом різних об'єктивних чинників соціальної діяльності.

З цієї причини слід розрізняти терміни «правова освіта та виховання» і «правове формування особистості». Тому своєчасне проведення інформаційної правової роботи на ранньому етапі формування особистості запобігають відхиленням у поведінці учнів [6, с. 96].

Принциповим моментом у правовому вихованні є питання, який вік можна вважати оптимальним для формування у дітей суті основних правових норм. Як зазначав педагог І. Зязюн, важливим аргументом на користь правового виховання, починаючи з початкової школи, є те, що саме школа повинна з першого ж дня ставити до учня конкретні та жорсткі вимоги, озброювати його нормами поведінки для того, щоб дитина розуміла чіткі межі дозволеного та забороненого [8, с. 92].

О. Скакун наголошує: «Ми знаємо, що учні в початковій школі суворіше, ніж дорослі, дотримуються правил поведінки в дитячому колективі (не будь боягузом, не будь жадібним, не обманюй тощо). На ці дитячі риси справедливості слід спиратися у правовому вихованні. Принципи правосуддя цілком доступні дітям 8-10 років, необхідно лише використовувати відповідні сюжетні приклади» [32, с. 64].

О. Колосова та М. Володько, які досліджували проблему правового виховання учнів, вважають, що «...правове виховання лише тоді може дати позитивний результат, коли воно має комплексний характер і починається в сім'ї, дитячих установах та в школі з першого класу» [12, с. 54].

Система безперервної правової освіти має завдання створити психолого-педагогічні умови для виховання морально-правових знань, необхідних у повсякденному житті кожного учня, та виробити у нього вміння захищати свої права та законні інтереси, а також не порушувати права та інтереси інших, вдосконалювати власні навички правомірної поведінки, проводити ранню профілактику та перевиховання дітей, схильних до правопорушень.

Ми цілком підтримуємо думку цих авторів, оскільки розуміємо, що в кожній людині ще з перших свідомих років життя закладаються елементи правових знань. Адже і в сім'ї, і в дошкільному закладі, а тим більше у школі дітям доводиться опановувати певні правила і норми

поведінки: бути чемним, чесним, справедливим, поважати старших, цінувати працю дорослих, не ображати слабшого за себе.

Загально відомим є те, що правове виховання поєднує у собі елементи моральних принципів. Зовсім неефективним буде формування правових норм, не переплітаючи їх моральними нормами суспільства. Адже, у своєму життєвому середовищі діти не зустрічаються з ситуаціями, де потрібна лише правово-юридична оцінка ситуації, однак важливим є її моральний аспект. І саме за умови, коли в опануванні правових фактів задіяна моральна свідомість учня, тільки тоді «закон» стає для нього значущим засобом входження в соціальну дійсність.

Правове виховання базується на тому, що діти приходять до школи зі своїм моральним багажем знань, а саме: елементарне ставлення до людей та мінімальне знання правил поведінки. Зміна ігрової діяльності дітей на навчальну, покладає на них нові обов'язки, коригує їх життєву позицію, формує характер взаємин з однолітками. Для них стають зрозумілими поняття соціальних норм та обов'язків.

Ступінь моральності людини формує її ставлення до подій та життєвих ситуацій з правової точки зору, тому не усвідомивши моральної сутності права, учні не зможуть зрозуміти самого правового регулювання різних соціальних відносин і процесів, засвоїти обов'язкове виконання вимог закону.

Розуміння принципів моральної поведінки допомагає дітям зрозуміти основи правомірної поведінки. Усвідомлення тісного зв'язку моралі та закону, об'єднує окремі знання та уявлення учнів у сукупність морально-правових переконань [28, с. 90].

Загальнопедагогічні засади виховання та конкретні юридичні принципи виховання посідають свою важливу нішу у правовиховній діяльності з учнями молодшого шкільного віку. «...Розуміння педагогами особливостей загальних засад виховання і специфічних принципів правового виховання, – пише О. Скакун, – дає змогу добирати

оптимальний зміст, дієві форми та методи роботи щодо формування в учнів правової свідомості, вироблення в них умінь і навичок законної поведінки» [32, с. 123].

Організація правової освіти в початковій школі разом із загальним процесом навчання сприяє вихованню в учнів розумінням необхідності та доцільності закону, його людяності та справедливості. Однак поняття права як системи загальних правил, за якими держава встановлює норми поведінки людей, визначає міру можливого, дозволеного та примусового ступеня, створює юридичні заборони, порушення яких тягне за собою відповідальність.

Правова освіта сприяє розширенню всебічного світогляду учнів, їх уявлень про суспільство, про діяльність інституту держави, про основні норми людських стосунків, про допустимі та неправомірні дії.

Відсутність цього призводить до того, що, перебуваючи в різних життєвих ситуаціях, учні часто дають помилкові оцінки певних морально-правових явищ, фактів, заснованих на невірних та помилкових поглядах, неправильній поведінці під час вирішення певних завдань.

Підвищення рівня правових знань сприяє тому, щоб людині було зрозуміліше бачити ситуацію, пропонуючи більше можливостей для вибору поведінки та прийняття відповідних рішень у різних життєвих ситуаціях.

1.2. Особливості формування правової культури учнів початкових класів

Права дитини, ставлення дитини до закону – болюча проблема для суспільства, та зокрема, для початкової школи. Це особливо актуально сьогодні, коли так багато чинників негативно впливають на формування світогляду дитини і навичок її поведінки. Вплив навколишнього середовища, соціальних мереж, перебування батьків за кордоном,

педагогічне нехтування, неналежна атмосфера у сім'ях, зміна цінностей суспільства – все це суб'єктивні чинники, які негативно впливають на дітей.

У Концепції Нової української школи зазначено: «У центрі освіти має бути виховання в учнів відповідальності за себе, за добробут нашої країни, а також необхідно забезпечити свободу та права дитини в усіх проявах її діяльності з урахуванням вікових та індивідуальних особливостей, що забезпечують моральний та психологічний комфорт» [17].

Система правової освіти в початковій школі – це складна модель реалізації основних напрямків шкільної діяльності, які вимагають взаємообумовленого зв'язку елементів права і освітніх процесів, та активної позиції всіх задіяних суб'єктів у навчально-виховному процесі. Правова робота у школі, як системи правоосвітньої, правовиховної та профілактичної роботи, є одним із пріоритетних напрямків роботи початкової освіти.

Вікові особливості дітей 6-9 річного віку можна вважати найбільш сприятливими для формування морально-правових навичок та норм поведінки, які закладаються на базі правових знань, отриманих в дитячому віці (поведінкові норми та правила, оціночні судження).

Для учнів початкових класів шлях розуміння правових знань залежить від їхніх дитячих уявлень про норми та правила поведінки в соціумі, і ці уявлення в дітей пов'язані з певними вчинками та діями у їх житті. Так відбувається процес усвідомлення дитиною суспільно-соціальних потреб і вимог.

Саме тому узгодження правил поведінки та усвідомлення моральних принципів характеризуються узагальненням, аналізом ситуацій та вчинків, які відповідають загальнолюдським правовим цінностям.

З перших днів перебування в школі діти зустрічається з конкретною і чітко обумовленою системою вимог, яка постійно контролюється з боку вчителя. Учні знайомляться із системою норм та правил поведінки в класі, цими правилами діти керуються у відносинах із вчителями та іншими дорослими, з однолітками, під час громадського життя, вдома з батьками.

Саме цей вік відповідає психологічній готовності до свідомого запам'ятовування та розуміння правових норм та правил. Діти вчать не лише виконувати вимоги колективу, але беруть активну участь у постановці вимог, виборі доручень, справ. Під час навчання у 1-4 класах в учнів відбувається набуття досвіду морально-правової поведінки з якого формується ядро особистості (моральні почуття, цінності, переконання) [14, с. 29].

Вчителю потрібно виховати у своїх підопічних відносно стійкі форми поведінки і діяльності, які в майбутньому становитимуть основу формування їх правового характеру, зміцнити внутрішні етичні інстанції, сформувати моральні мотиви поведінки; розвинути здатність співпереживати, співчувати, а отже, і співдіяти з дорослими та однолітками. Йому необхідно запобігти появі у дітей уявлення про те, що норми і правила поведінки можуть носити лише формальний характер.

Ми вважаємо, що метою правого виховання учнів є досягнення того рівня розвитку індивідуальної свідомості, коли контроль дорослого над поведінкою дитини змінюється її особистісним контролем себе, а покращення морально-правової сфери індивідуальної свідомості стає функцією самої дитини. Тільки за умови, що дитина здатна самостійно керувати власною діяльністю і нести відповідальність за свої дії, дасть змогу досягти мети правового виховання.

Така здатність певною мірою залежить не лише від інтенсивності виховного впливу на неї, наприклад, які вимоги в якій формі ставляться перед дитиною, як організовується її спілкування, навчання, дозвілля, а й

від того, як дитина сприймає ці внутрішні впливи, включаючи і її участь у правовій діяльності.

Під час навчання у початковій школі учні повинні здобувати знання про державні, адміністративні, соціальні, сімейні, трудові та інші правові відносини, а тому бути готовими до виконання своїх громадських функцій стосовно держави, роботи, сім'ї і т.п. Однією з основних проблем змісту правової культури є усвідомлення взаємозв'язку між ідеєю свобод та прав людини так і її громадянською відповідальністю, визнанням та захистом прав людини як загальнодержавним стандартом для всіх людей [2, с. 86].

Формування правових мотивів у перші шкільні роки відбувається через розвиток простих правових звичок на основі виконання елементарних вправ та участі в ігрових ситуаціях, які мають правовий характер. Психічні механізми цих мотивів, що виникають в учнів початкових класів у своїй основі мають сприйняття яскравих образів, пов'язаних із правоохоронними органами та переживання за людей, що дбають про охорону суспільно громадського порядку [14, с. 31].

Усвідомлення учнями своєї позиції в колективі дуже вагомий момент у правовиховній роботі. Також вагомою є адекватна оцінка своєї значущості учня, бо саме у початковій школі відбувається інтенсивний розвиток особистості.

Правильне оцінювання особистості статусу учня молодшого шкільного віку значною мірою визначається реалізацією у виховному процесі діяльнісного підходу, згідно з яким моральні правила і норми дитина засвоює активно, в процесі діяльності та спілкування з дорослими, однолітками, старшими та молодшими дітьми. На цій основі відбувається ставлення дитини до світу, до людей, до самої себе. Виходячи з цього, учні мають змогу врахувати вимоги друзів і дорослих до врахування своєї поведінки.

Одним із напрямків шкільного правовиховного процесу є формування в учнів культури поведінки. Культура поведінки тісно пов'язана з внутрішньою культурою людини, вимогами етики, із загальноприйнятими тенденціями і звичаями. Внутрішня культура багато в чому визначає зовнішню поведінку людини, але і зовнішня сторона поведінки впливає на внутрішню культуру – змушує людину бути витриманим, внутрішньо зібраним, уміти володіти собою.

Відсутність елементарних звичок у дітей ускладнює роботу над вихованням у них більш тонких і складних проявів правової поведінки: такту, делікатності, невимушеності, добірності манер і т.д.

Саме відсутність культури поведінка характеризує неповнолітніх правопорушників. Адже, як правило, учні, які добре поведуться в школі так поведуться і за її межами. Ті учні, які звикли дотримуватись обов'язкових правил для школярів, легко дотримуються всіх інших правил громадянського життя.

З огляду на вікові особливості, слід виокремити сім основних принципів формування правової культури учнів початкових класів:

- 1). Взаємозв'язок правового виховання з практичними життєвими ситуаціями;
- 2). Врахування життєвого досвіду учня;
- 3). Поєднання колективних та індивідуальних підходів до вирішення проблем, оперативне реагування на проблеми учнів;
- 4). Поєднання правового та морального виховання;
- 5). Діловий підхід у виявленні необхідності дотримання норм у суспільстві, недопущення моралізації;
- 6). Послідовність правового виховання: від отримання знань про норми, до оволодіння ними на практиці і далі до формування усвідомленого ставлення та потреби кожної людини дотримуватися їх;
- 7). Пріоритет ігрових методів правового виховання учнів та активізація інтересу до набуття норм проживання в суспільстві [17, с. 62].

Правове виховання учнів здійснюється насамперед у процесі навчання. Зокрема, вивчення предметів гуманітарного циклу сприяє формуванню в учнів високих ідеалів, морально-правових якостей, засудження аморальних явищ, правопорушень та злочинності. Предмети природничого циклу дають можливість ознайомлюватись з питаннями різних галузей права, зокрема із нормативними актами щодо охорони природи, охорони здоров'я людини та охорони праці.

В процесі дослідження, ми виявили, що теоретична та практична готовність вчителів початкових класів до інтеграції правового виховання у повсякденний навчальний процес, та недостатня кількість, або й відсутність необхідної методичної літератури, призводить до прогалин у правовій освіті учнів початкових класів.

Основним недоліком правової освіти учнів початкової школи є те, що вона має хаотичний, нецільовий та не систематичний характер, а також немає наявних програм правової освіти для роботи з учнями молодшого шкільного віку, що вельми негативно позначається на ефективності впровадження правових аспектів в освітній процес.

В контексті Нової української школи одним із завдань правового виховання учнів є створення такої динамічної системи, яка об'єднує: правові знання, які породжують ідею організації життя громадян в політичному, правовому, економічному, соціальному і культурному оточенні демократичної держави.

Тому зміст правової освіти повинен бути спрямований на створення педагогічних основ, в яких діти вивчають соціальні чесноти, норми, погляди, цінності і якості громадянина демократичного суспільства. Саме ці навички дозволяють молодшим школярам правильно поводитися в суспільстві [18, с. 20].

На нашу думку, невичерпні можливості надає позакласна робота для здійснення правового виховання учнів у початковій школі, оскільки тут вчитель необмежений у використанні форм та методів. За бажанням,

вчитель може проводити різноманітні конкурси, вікторини, ділові ігри, екскурсії, тематика яких сприятиме правовому вихованню учнів.

Велике значення для здійснення правового виховання учнів мають виховні години, які вчитель повинен вміти раціонально використовувати. Найпоширеніша форма проведення виховних годин – бесіда, за допомогою якої учні та вчитель мають можливість обговорювати будь-які проблеми, висловлювати свої думки, ділитися враженнями.

Також, в залежності від обставин, виховні години можна проводити в інших формах, використовуючи пояснення, діалоги-розповіді, аналіз життєвих ситуацій, інформаційних повідомлень з відповідною правовою оцінкою, того, що трапилось.

Правове виховання в молодшому шкільному віці є необхідним компонентом ранньої профілактики відхилень у поведінці дитини. Завданням учителя є навчити учня аналізувати свої вчинки і передбачити наслідки своєї поведінки. Саме тому, одним із важливих принципів правового виховання є оперативність. Цей принцип вимагає від учителя оперативної виховної роботи з метою корегування поведінки конкретного учня, який допустив правопорушення [7, с. 12].

Успішна реалізація правового виховання дітей раннього віку вимагає тісної співпраці сім'ї та школи. Саме такий вид взаємодії допоможе подолати стихійний виховний вплив на учня за умови, що батьки завжди і протягом всього періоду життя будуть високим моральним прикладом для своїх дітей.

Сьогодні проблема агресивних проявів в міжособистісних стосунках учнів надзвичайно гостра. Все частіше батьки звертаються до вчителів і шкільних психологів, щоб запитати, як діяти в таких ситуаціях, коли дитина страждає від однолітків і як їй допомогти в цій ситуації.

Як відомо, явище шкільного «булінгу» набуло широкого поширення в освітній практиці. За останні десятиліття ця соціальна проблема стурбувала весь світ. Дуже часто «булінг» зароджується ще в початкових

класах. Найпоширенішим типом знущань є словесний: образливі прізвиська, глузування, суворі критика, агресивні зауваження, загрозливі записки, поширення неправдивих звинувачень тощо.

Інший тип знущань – фізичне насильство. Зустрічається набагато рідше, однак є найбільш помітним та небезпечнішим (штовхання, підніжки, ляпаси, пошкодження одягу, особистих речей та ін.).

Емоційне насильство, або ж знущання у початковій школі зустрічається вкрай рідко (приниження почуття гідності, ігнорування, уникнення та ін.) [16, с. 60].

Зіткнувшись з хуліганством, учні початкових класів повинні звернутися за допомогою до батьків і вчителів. Допомога дорослих у таких ситуаціях є надзвичайно важливою, так як дії кривдників можуть завдати шкоди фізичному та психічному здоров'ю дитини.

Зокрема, класним керівникам та шкільним психологам просто необхідно виконувати групову динаміку в класі, щоб працювати над попередженням насильства і «булінгу» у шкільному середовищі, щоб вчасно виявити і відреагувати на це негативне явище. Учитель повинен налагодити довірливі відносини з учнями, щоб спонукати їх поділитися своїми турботами з дорослими.

Для попередження не правомірних дій, вчитель повинен розробити план дій для вирішення проблеми насильства і вести систему безперервного моніторингу випадків жорстокого поводження з дітьми, виявлення дитячих зловживань і організувати систематичну роботу з психологами, батьками, індивідуально і в групах.

Проводити відповідну роботу з батьками, інформувати дітей про загальні засоби профілактики складних ситуацій і доступних формах допомоги, які дитина може отримати на базі школи.

Ефективно організована правовиховна робота в початковій школі сприяє формуванню в учнів розуміння необхідності та доцільності закону, його гуманності та справедливості. Водночас вона породжує

феномен права як системи загальних правил, за допомогою яких встановлюється норми поведінки людини, визначаються межі дозволеного та допустимість виконання обов'язкових прав та свобод, встановлює юридичні заборони, порушення яких спричиняє спротив.

Ідея прав людини має бути основними і наскрізними в системі всього правового виховання, бо через неї у школярів формуються уявлення про суспільство, діяльність країни, основні принципи відносин між людьми, прийнятні та протизаконні.

Отже, аналіз розвитку такого напрямку виховної діяльності, як правове виховання та формування правових уявлень дітей молодшого шкільного віку, свідчить про необхідність розроблення й упровадження у виховний процес школи нових форм і методів. Система ігрових ситуацій соціально-правової взаємодії, на наше переконання, повинна вибудовуватися в такій послідовності: від збагачення досвіду рефлексії в соціально-правовій взаємодії до виявлення та утвердження власної правосуб'єктної позиції, саморегуляції в правовому просторі, а від них – до активності у відстоюванні прав людини та вияву відповідальності за свої дії.

РОЗДІЛ II.

ШЛЯХИ, ФОРМИ ТА МЕТОДИ ВДОСКОНАЛЕННЯ ПРАВОВОГО ВИХОВАННЯ УЧНІВ ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ

2.1. Взаємозв'язок школи та сім'ї у забезпеченні правового виховання учнів

У правовому вихованні дітей в сім'ї дуже важливо, щоб морально-правові норми сім'ї ґрунтувалися на загальнолюдських моральних принципах і нормах права, тому що поняття добра і зла, то, що є справедливим, а що несправедливим, що гідним і що ганебним, виникає в залежності від того, які морально-правові аспекти сім'я школяра підтримує, а які засуджує.

В рамках роботи з батьками ми прагнули перш за все дати їм зрозуміти, що виховання дітей в сім'ї не є особистою справою батьків, а дією, спрямованою законом та обов'язком покладеним на них державою. Правова регламентація сімейних відносин покликана забезпечити найбільш сприятливий ґрунт для правової освіти особистості. Адже, правове виховання засноване на закономірностях сімейного життя, має спрямований характер на забезпечення функціональної правової вихованості дітей.

Вплив сучасної сім'ї, її значення, статус сімейного виховання та взаємодія батьків та вчителів ґрунтуються на правовій основі життя та інтересів сім'ї. Морально-правові вимоги щодо сімейного виховання – це не протиріччя вихованню шкільному, а оптимальне поле для ефективного виховання дитини, як батьками в колі родини так і педагогами в осередку шкільному.

Законодавством держави передбачено норми права сімейного виховання та взаємодію інших учасників виховання дітей, адже співпраця педагога з батьками та іншими старшими членам сім'ї допомагає

визначити своє особливе місце у розвитку особистості підростаючого покоління.

Для того, щоб закон активно впливав на процес сімейного виховання, необхідно, щоб батьки та інші дорослі члени сім'ї знали не лише загальний зміст права як регулятора сімейного виховання, а й були обізнані про принципи, зміст та форму правового виховання, джерела інформації про вимоги законодавства, які стосуються конкретних життєвих ситуацій.

Ефективність правого виховання з учнями початкової школи багато в чому залежить від того, наскільки вміло дорослим вдалося створити атмосферу поваги до вимог закону в сім'ї, у школі, на вулиці. На жаль, діти часто стають свідками неправомірних дій з боку дорослих у їх безпосередньому оточенні. Діти розказують про те, як мати чи батько випивають спиртні напої, як приносить додому вкрадені речі, використовують грубу лайку. У школі учні бачать, як вчитель спізнюється на урок, не дотримуючись трудової дисципліни. За таких умов виховати правову поведінку в учнів складно [3, с. 75].

Чинниками протиправної поведінки дітей та підлітків виступає й соціально-економічна ситуація та політична нестабільність у нашому суспільстві, умови виховання та проживання в сім'ї, несприятливе життєве середовище, негативний вплив асоціальних осіб та незадовільна організація навчання та дозвілля школяра.

Правове виховання учнів початкової школи не в повній мірі враховує, такі фактори, що під впливом Інтернету та телебачення учні отримують доступ до злочинних технологій, а різноманітні інтернет-ресурси викликають у них передчасний інтерес до сексу як розваги та джерела задоволення, в свою чергу інтернет-спільноти завербовують дітей до небезпечних ігор на межі життя та смерті «синій кит» і т.д. Ці явища «демократизації» засобів масової інформації часто повністю нівелюють виховну роботу школи.

Унаслідок цього значущою є систематична та цільова робота з батьківським контингентом, адже родина виконує провідну функцію у вихованні дітей як первинний осередок навчання, національної самосвідомості, патріотизму та демократії. Працюючи з батьками, варто усвідомлювати, що діти копіюють зразок дорослого, тому неможливо вимагати від дитини певної норми, якщо старші не завжди нею керуються. Взаємодія з батьками учнів відбувається на батьківських зборах, індивідуальних та колективних розмовах, а також на батьківських доповідях, які охоплюють різноманітні правові аспекти, як-от: «Обов'язки батьків», «Конвенція ООН про права дитини», «Мораль родинних стосунків» та інші [6, с. 45].

Учителю працюючи з батьками, важливо дати їм розуміння того, що їхня дитина, яка не виховувалася в дитинстві, як зазначав В. Сухомлинський, нагадує літак, який був випущений у політ з пошкодженим двигуном, який без виправлення несправності, розіб'ється сам і приведе до загибелі інших. Це образне порівняння видатного науковця дає нам можливість усвідомити роль та відповідальність сім'ї за майбутнє власних дітей у суспільстві.

У зв'язку з цим ми вважаємо, що саме у сім'ї формуються основи правового виховання дітей. Відбувається ставлення до прав та обов'язків громадянина, стають зрозумілими соціальні ролі у будь-якому її вияві та усвідомленою стає відповідальність перед своїми рідними, іншими членами їх оточення людьми та перед суспільством загалом.

Сучасна родина є тим початком взаємин, де формуються життєві наміри особистості, а також узгоджуються можливі шляхи їх досягнення та спроможність це здійснити. Батьки прищеплюють своїм дітям засади моральних позицій, світогляд, уявлення про щастя та належність, життєві настанови і цілі.

Оскільки виховна діяльність родини має особистісний характер, що зумовлюється різними умовами її існування, держава не може детально

регулювати її освітню діяльність. Самі батьки встановлюють певні наміри виховання дітей та добирають відповідні методи їх реалізації. Загальні місії родини у сфері освіти визначено законом; тому права та повинності батьків щодо дітей, визначає він (право дитини на навчання, на належний рівень життя, дозвілля, на охорону, на розуміння старшого, на допомогу, на повагу до себе та ін.). Батьки мусять навчитися співвідносити свої конкретні кроки із загальними засадами закону [22, с. 39].

У ході правовиховної діяльності з батьками не слід вимагати знання точних юридичних приписів, важливими є знання про те:

а) усвідомити суспільну сутність і значення законодавства про родинне виховання;

б) знати головні положення відповідальності батьків; в) чітко знали свої завдання, права та повинності;

г) були обізнаними про гарантії родинного виховання;

е) знати про юридичну відповідальність та її форми;

є) знати, в якому законодавчому акті віднайти норми, і до кого звернутися за порадою та підтримкою [22, с. 73].

Усі суспільні норми життя та виховання регулюються законодавством України, тому в процесі правової роботи вчителя з батьками важливо звернути увагу на положення сімейного права, бо саме через нього регулюються взаємні обов'язки та права батьків і дітей, регламентуються способи правового захисту неповнолітніх, формуються виховні завдання, цивільне право, яке встановлює дієздатність та правоздатність неповнолітніх в діапазоні особистих і майнових відносин; законодавства про працю, що регулює зайнятість неповнолітніх; адміністративне та кримінальне законодавство, що захищають неповнолітніх від негативних впливів.

Надзвичайно важливим є стиль відносин батьків і дітей, з точки зору правового виховання дітей в родині. У відносинах повинна бути максимальна справедливість до дітей і повага до батьків та інших літніх

членів сім'ї. Саме з позицій поваги та толерантності батьки повинні спілкуватися з дітьми в сім'ї. Повага до дітей також вимагає збереження тактовності в критичних висловлюваннях, неприпустимість грубості, а навпаки формування у дітей адекватної самооцінки та почуття власної гідності. Взаємоповага в родині означає визнання позитивних якостей, зумовлює взаємний інтерес один до одного, формує стратегію родинного життя.

Особливе місце у правовій освіті батьків з дітьми займає власний приклад правомірної поведінки батьків та інших членів сім'ї. Слід пам'ятати, що закон передбачає повагу, турботу про особисте життя усіх членів сім'ї, необхідність захищати її від стороннього доступу.

Правові норми охоплюють ті аспекти сімейного життя, які мають соціальне значення і мають відношення до інтересів суспільства в цілому. Перш за все це стосується виховання дітей. І закон забезпечує захист інтересів дітей у конфліктних ситуаціях, створює оптимальні умови для їх нормального життя і здійснює усування або пом'якшення перешкод, якими зловживають члени сім'ї, які порушують права дітей.

На нашу думку, особливо успішно формування правової культури учнів початкових класів здійснюється у соціумі. У роботі над дослідженням ми вивчили досвід учителя початкових класів ТзОВ Школи «Еколенд» М. І. Мурміль.

Вчителька рекомендує батькам разом із дітьми створити вдома ситуації правничого змісту. В процесі такої навчально-ігрової діяльності дитина зможе самостійно проявити себе та використати знання отримані на уроках. А учням 2-3 класів та їх батькам пропонує проводити етично-практичні елементи гри поведінки у громадських місцях, на яких діти вчаться правильно поводитись і налагоджувати свої відносини в процесі спільної діяльності, вступати в взаємозалежні взаємини в конкретній ситуації, усвідомлювати зміст норм та правил поведінки, які застосовуються до них, розрізняти моральний аспект вчинків та

аналізувати їх, глибоко усвідомлювати соціальну значущість морально-правових норм. Виконання молодшими школярами норм такої поведінки відбувається в різних формах з ґрунтовним використанням взаємовідносин в колективі, з оточуючими людьми, в родині.

Під час проходження педагогічної практики ми намагалися організувати навчання батьків з проблем правового виховання дітей у сім'ї. Наприклад, ми разом з батьками учнів початкових класів організували «Школу правового всеобучу».

Пропонуємо на ваш розгляд деякі форми роботи з батьками на правовиховну тематику:

1. Щотижневі зустрічі класного керівника з батьками (батьківський день).

2. Сімейна скарбничка: «Права та обов'язки батьків щодо виховання дітей».

3. Дискусія на тему: «Чи знають батьки права дитини?»

4. Пам'ятка про «Права і обов'язки учня».

5. Значення сімейних традицій у вихованні дітей.

6. Обговорення круглого столу: «Громадянин починається в сім'ї»

7. Рання профілактика наркоманії, алкоголізму, куріння.

6. Батьківські збори для учнів, які схильні до правопорушень.

Дискусія «Порушення закону підлітками: хто несе відповідальність?»

7. Зустріч із представниками правоохоронних органів. Відповідальність батьків за виховання дітей.

8. Прес-експрес: огляд і обговорення періодичних видань з питань правового виховання студентської молоді.

Водночас і самі учні мусять чітко усвідомлювати свої права та обов'язки, у них повинно закріплюватися розуміння того, що, реалізуючи свої інтереси, не можна нехтувати інтересами інших; що стосунки людей регламентуються нормами моралі і права, які необхідно знати і яких варто дотримуватись; що воля – це не свавілля, а осмислена поведінка і

діяльність у певному правовому просторі. Вони повинні гарно навчатися, сумлінно працювати, брати участь у суспільному житті, дбати про шкільне приладдя, дотримуватися розпорядку дня – через такі вчинки виявляється їхня пошана до норм моралі та права.

Учні повинні розуміти, що невиконанням своїх обов'язків вони порушують загальноприйняті правила поведінки, за які повинні нести відповідальність. Це виключає помилкове уявлення деяких учнів про те, що нібито діти звільняються від відповідальності за свої неправомірні вчинки. Однак слід зазначити, що надмірне бажання надати закону лише каральну функцію, може знівелювати правовиховну роботу, що є педагогічно недоцільним.

2.2. Методичні аспекти формування правової культури учнів в освітньому процесі початкової школи

Початкова ланка освіти наділена широким спектром можливостей, які дають змогу реалізовувати правове виховання учнів початкових класів. На нашу думку, особливо широкі можливості формування правової культури, закладено у процес викладання навчальних предметів «Я досліджую світ», «Літературне читання», «Основи здоров'я».

Саме тому, вчителі початкових класів повинні використовувати можливості, як навчального процесу в цілому, так і навчальних предметів зокрема. В освітньому процесі для формування правової культури учнів початкових класів можна використовувати різноманітні методи та форми роботи. Вагомий інтерес для виховання правової культури представляють словесні методи навчання, такі як: пояснення, розповідь, бесіда, читання літературних творів тощо.

Для того, щоб визначити ступінь поінформованості у сфері правової культури молодших школярів, ми провели анкетування, бо такий підхід

дозволив передбачити відтворення фактичної ситуації стосовно конкретного аспекту дослідження.

Процес дослідження сформованості правової культури учнів початкової школи ми розпочали під час проходження практики у 2025 році у ТзОВ Школі «Еколенд».

Для нашого дослідження ми використали анкету, розроблену І. Запорожан, за допомогою якої хотіли виявити наявність необхідних правових знань в учнів початкових класів. В анкетуванні взяло участь 32 учні 3-А класу. Ми мали на меті з'ясувати сформованість основ правової обізнаності учнів [7, с. 35].

Результати проведеного анкетування представлені у таблиці 1.

Таблиця 1.

Пропоновані питання	Правильні
	Експериментальна група
	Кількість
1. Яка назва нашої держави?	32
2. Яка столиця нашої держави?	30
3. Які кольори зображені на державному прапорі?	31
4. Який державний герб нашої країни?	22
5. Яка пісня є нашим державним гімном?	24
6. Яку назву має основний закон нашої держави?	11
7. Яка мова є державною?	12
8. Хто обирає Президента країни?	13
9. Хто повинен дотримуватись законів нашої держави?	8
10. У якому документі зафіксовано права та обов'язки учнів?	7
11. Яка установа захищає права дитини?	3

12. До якого закладу може потрапити дитина, яка загубилась чи втекла з дому?	12
13. До якого віку за дитину, яка вчинила правопорушення, несуть відповідальність батьки?	4
14. З якого віку дитини відповідальність батьків за її виховання припиняється?	15
15. До якого закладу направляють підлітка, який не дотримується правил поведінки в школі та за її межами?	5

Аналізуючи відповіді учнів на запитання анкети, ми виявили, що навіть на питання, які носять загальновідомий характер, не всі учні дали правильну відповідь. Всім опитаним учням відома назва нашої держави, і майже всім (30 учням) – назва нашої столиці, 10 дітей – не знають, яким є Державний герб України.

З огляду на те, що ці питання обговорюються на багатьох, практично на усіх уроках і позакласних заходах, ми думали, що результат опитування буде продуктивнішим, а знання учнів кращі.

Так майже третина опитаних учнів не знає, що основним законом є Конституція України. Значна частина дітей (24 учні) вважають, що дотримання законів поширюється не на всіх громадян держави, а тільки на президента і народних депутатів.

Багато учнів (23) навіть не підозрює, що, недотримання правил поведінки в школі та за її межами, може спровокувати підняття питання про направлення для навчання в спеціальну школу посиленого режиму (починаючи з одинадцяти років); 20 дітей не знають про те, що існують дитячі притулки, де може виявитися дитина, яка втекла з дому, або її батьки позбавленні батьківських прав; 24 учні не знають, що їх батьки несуть відповідальність за дитину, яка чинить правопорушення, а 29

учнів не знають про існування служби у справах неповнолітніх щодо захисту прав дітей.

Згідно з результатами дослідження, правова необізнаність учнів початкових класів обумовлена в першу чергу тим, що в багатьох школах правове виховання є недосконалим та немає цілеспрямованого характеру.

З огляду на особливості розвитку дітей молодшого шкільного віку, вчителі початкових класів виходять з наступних принципів правового виховання:

- поєднання колективного та індивідуального підходу при вирішенні завдань учнів;
- єдність виховання у правовому та моральному аспектах;
- підвищення знань учнів про «Конституцію України», «Цивільний і Кримінальний кодекси України»;
- формування знань в учнів про права та обов'язки громадян;
- за правопорушення наступає юридична відповідальність;
- ознайомлення батьків і дітей із взаємними обов'язками;
- виховання правової дисципліни, поваги до законів, високих моральних якостей.

Класні керівники формують правову освіту в учнів початкових класів через різні види роботи: бесіди, навчальні та класні години, ігри, свята, хвилини спілкування і багато іншого.

Правова освіта учнів пов'язана з різними формами позакласної роботи. Учням дають завдання підготувати коротенькі звіти та анонси для класних годин, лінійки по всій школі, присвяченій правовій тематиці. Форми правовиховної освіти різноманітні: зустріч з цікавими людьми, вікторини, обговорення статей з газет, рішення спеціальних завдань, а найцікавіше – обговорення реальних випадків.

Саме тому систематичний, цілісний підхід у процесі формування правової культури учнів початкових класів передбачає використання вчителем набору відповідних методів і прийомів, їх послідовність і

взаємозв'язок. А саме: методи репродуктивного пояснення (розмова, пояснення, дискусія), створення педагогічних ситуацій, застосування інтерактивних технологій.

З огляду на це, в експериментальному класі ми використовували метод *пояснення*. Суть цього методу полягає в роз'ясненні дітям сутності правових понять, фактів, явищ. Цей метод, ми найчастіше використовували, коли виникала необхідність поінформувати учнів про зміст нових правових понять, бо саме так дітям ставала зрозумілою їх сутність, ознаки, зв'язки, практичний сенс.

Таким чином, завдяки роз'ясненню ми сформували у дітей розуміння важливості дотримання українського законодавства, прав та правил соціальної співпраці, дотримання громадського порядку, розтлумачення для учнів, правил дорожнього руху, правил пожежної безпеки та багато іншого.

Ще одним ефективним методом, яким ми користувалися в процесі дослідження дітей, була *розповідь* – усне повідомлення про певні події чи явища. Темі сюжетів були різні: про правоохоронні органи, про позитивні дії дітей, або дорослих, розповіді про поведінку в сім'ї, на вулиці і в громадських місцях.

Ми врахували, що для того, щоб історія мала виховний ефект на учнів, вона повинна в першу чергу бути яскравою, емоційною, викликати в них необхідні почуття. Школярі охоче слухали історії, коли в них мова йшла про життєві проблеми, саме такі розповіді викликали у дітей довіру, готовність співпереживати та допомагати.

Бесіда – ефективний метод правового виховання учнів, у нашому дослідженні мала доволі широкий спектр призначень. Метою бесіди як повідомлення було дати учням молодшого шкільного віку інформацію про історію тих чи інших правових норм і правил культурної поведінки, ознайомити їх із правовими нормами деяких галузей права, конституційними правами і обов'язками громадян, дати можливість

усвідомити необхідність їх виконання, та переконати у доцільності жити за законами через приклади правомірної поведінки людей в різних життєвих ситуаціях.

Важливим етапом у формуванні правової культури учнів початкових класів є їх ознайомлення з шкільними та класними правилами, і як наслідок вироблення звички виконувати їх. Кожне із шкільних правил вимагає від учнів не лише його розуміння, а й усвідомленої необхідності у виконанні, та знання яким чином їх слід виконувати. Учителю крім пояснення та відпрацювання правової поведінки, необхідно наголосити учням на механізмах контролю за виконанням правил з боку дорослих.

На наше переконання в освітньому процесі учнів початкових класів слід використати і широкі можливості *позакласної роботи* у сфері правового виховання. Адже за допомогою арсеналу різних форм і методів позакласної роботи вчитель якнайкраще може формувати правову культуру учнів.

Наприклад, роз'яснення можуть використовуватися в залежності від мети і обставин. Доцільно проводити колективні та індивідуальні бесіди; розбирати та обговорювати життєві ситуації, обговорення з учнями літературно-публіцистичних творів, газетних статей та повідомлень з відповідною правовою оцінкою подій; включати дітей в процес вибору органів самоврядування (наприклад, вибір старости класу, відповідальних за певні сфери життя колективу); ділові ігри (юридичні тренінги), організувати вечори зустрічі з представниками органів внутрішніх справ та інших органів громадського порядку з відповідними виступами на правову тематику.

Гра в списку методів і форм навчального процесу без сумніву займає особливе місце. Найважливішим її завданням з цієї тематики це зацікавлення дітей правовими питаннями, навчання спілкуванню з

іншими людьми в рамках закону, вирішення проблемних життєвих ситуацій, врегулювання правової поведінки.

Саме за допомогою практичних вправлянь та тренувань можна сформувати стан чіткої готовності дотримуватися певних норм і правил. Перш ніж виконувати завдання, школярі повторюють питання, пов'язані з нормами громадського життя; знаходять розв'язки проблем, які імітують життєві ситуації. Незважаючи на певну умовність, така гра створює уявні зразки відповідної поведінки в них.

Зміст правового виховання за своєю специфікою полягає у використанні не лише позитивних, але і негативних емоцій. Важливим елементом правових переконань є негативне відношення до аморальної поведінки і злочинності. Формувати таку позицію набагато простіше і легше, якщо педагог висловлює емоційну оцінку до негативних фактів, злочинних дій, аморальних вчинків. При цьому у прикладах, наведених дітям краще використовувати фактичні матеріали, взяті з життя, близькі і зрозумілі учням початкових класів.

Виходячи з матеріалу дослідження можемо стверджувати, що формування негативного ставлення до всіх аморальних проявів відбувається тільки тоді, коли воно здійснюється паралельно з накопиченням позитивного соціального і правового досвіду.

Розуміння неприпустимості порушень правових норм перетворюється в особисті переконання, якщо існує стійкий погляд на суть цих норм в морально-правовій свідомості.

Для підтвердження мети та цілей дослідження ми розробили певні завдання, які вважаємо дадуть змогу усвідомити дітям важливість виконання правил та продемонструють невтішність наслідків, якщо не дотримуватись правилам громадського порядку.

Вважаємо, що в третьому класі доцільним буде планування уроків для вивчення правил дорожнього руху. Заняття проводяться відповідно до плану освітнього процесу. У Концепції «Нової української школи»

передбачено тиждень вивчення транспорту та правил дорожнього руху, відповідно до чинної навчальної програми «Я досліджую світ». Саме через проведення уроків на дану тематику чи позакласних заходів учні дізнаються багато нового та цікавого про різні види транспорту та поглиблюють знання про правила дорожнього руху.

В процесі підготовки проведення «Тижня транспорту» вчитель початкових класів визначає мету уроків, а також складає покроковий план їх проведення, підкреслюючи, на що потрібно звернути особливу увагу розповідаючи дітям про важливість правил дорожнього руху.

При належній підготовці уроку чи позакласного заходу учні третього класу є активними учасниками освітнього процесу, вони відповідають на питання, наприклад, про рух на перехресті, його регулювання, першочерговість руху, транспортні засоби чи пішоходів на перехресті.

Діти наввипередки розповідають про види транспортних засобів та дорожні знаки. Розповідають про світлові та звукові сигнали світлофора, відмічають нехтування правилами дорожнього руху з боку пішоходів чи водія.

Для підтвердження ефективності запропонованих методів навчання у третьому класі під час вивчення «тижня транспорту» учитель може обладнати спеціальний куточок «Безпека дорожнього руху». У ньому вчитель розміщує плакати, які стимулюють інтерес учнів до вивчення правил безпеки дорожнього руху, а також ігри: «Навчаємось керувати автомобілем», «Розставляємо дорожні знаки», «Я – пішохід», «Світлофор – помічник».

Бесіда «Що ми знаємо про транспорт?»

Як не дивно, але учні третього класу вже багато знають про транспорт та правила поведінки на дорозі. Проте наявні знання не є достатньо глибокими і систематизованими. В більшості вони є поверхневими і хаотичними, тому вчителю буде доцільно перш ніж

приступити до вивчення теми «Правила дорожнього руху» запитати у дітей, які автомобілі чи інші транспортні засоби вони бачили по дорозі до школи, а може вони дорогою скористалися котримось із них?

Пропонуємо підготовлений нами приблизний перелік питань:

- Діти, які види транспорту вам вже відомі?
- Перелічіть транспортні засоби, які зустрічалися вам (ви їх бачили) у вашому дворі? у вашому селі чи місті?
- Скажіть, чи можуть люди у теперішній час обходитись без транспорту?
- Що потрібно зробити, щоб транспорт став безпечним для довкілля?
- Поясніть, чому світлофор є необхідним для руху на дорозі, яка його функція?
- Чи потрібно вивчати, а головне дотримуватись правил дорожнього руху?
- Що може статися, якщо нехтувати правилами поведінки на дорозі?

Гра «Я – пасажир»

Вчитель має підготовлені аркуші на яких зазначені ролі учасників гри. Кожен учень отримавши роль: водія чи пасажира (кожен пасажир має індивідуальну роль). Наприклад, мама з дитиною, юнак чи дівчина, учень чи літня людина (бабуся чи дідусь) тощо. Учитель виконує роль кондуктора. На окремих аркушах зазначені зупинки, хто на якій виходить чи заходить.

Гра розпочинається з того, що водій займає своє місце, пасажирів займають місця у автобусі відповідно до вказівки кондуктора. Після того, діти-пасажирів розмістилися по місцях автобуса, вчитель-кондуктор перевіряє чи сіли згідно правил. Якщо пасажирів зайняли не відповідне місце то вчитель допомагає: наприклад, учень повинен поступитись своїм місцем людині похилого віку, чи мамі з дитиною.

Коли водій вирушає, завдання кондуктора – роздати квитки пасажирам і виголосити зупинки, такі як «школа», «магазин», «лікарня» відповідно до руху автобуса на кожній зупинці один з пасажирів виходить, а наступний пасажир заходить .

В кінці гри вчитель запитує в учнів, чи були зрозумілими для них правила поведінки пасажирів? Після гри учні разом із вчителем складають правила поведінки у громадському транспорті.

Гра «Уважний пішохід»

Діти обирають із закритими очима картинки, на яких зображено елементи дорожньо-транспортної пригоди, а саме: автомобіль, пішохода та регулювальника дорожнього руху – світлофор.

Кожна дитина відповідно до обраної картинки виконую отриману роль «Автомобіль» – їде по дорозі; «світлофор» – сигналізує кольоровими кружечками; «пішоходи» перетинають дорогу.

Вчитель відповідно до ситуації дає запитання учням класу, які сидять за партами та не є дійовими особами гри:

– Що трапиться, якщо пішохід буде переходити не в зазначеному місці дороги?

– Чого слід очікувати, якщо неуважний водій поїде на червоний сигнал світлофора?

– Якою буде ваша реакція, коли на пішохідному переході поряд з вами буде намагатися перейти дорогу маленька дитина чи людина похилого віку? Як ви поступите?

Під час дослідження нас турбувало питання про те, як зміст запропонованої нами правової тематики вплинув на поведінку учнів молодшого шкільного віку.

У зв'язку з цим під час експериментального дослідження заповнювались спеціальні зошити-журнали, в яких учитель фіксував негативні вчинки, скоєнні учнями.

Результати наших спостережень показали, що в експериментальному класі кількість порушень, зроблених учнями молодшого шкільного віку щодо поведінки, значно зменшилася за час проведення дослідження. Для проведення констатуючого зрізу ми провели повторне анкетування учнів. Та на його основі зробили висновок, про те, що в процесі дослідження в експериментальній групі показники рівня правових уявлень учнів початкових класів значно зросли.

Проведене нами дослідження лише підтвердило, що правовиховна освіта потребує подальшого вдосконалення та детальнішого вивчення у сфері початкової ланки освіти.

ВИСНОВКИ

Проблема підвищення рівня правової культури є загальнонаціональною, особливо на сучасному етапі розвитку нашої країни, яка інтегрується в європейський простір, де верховенство права має особливе значення.

Формування основ правової культури учнів на початковому етапі покликана забезпечувати загальноосвітня школа. Належна організація правової освіти підвищує правову обізнаність учнів та допомагає запобіганню правопорушенням та зменшує злочинність неповнолітніх.

Враховуючи результати нашого дослідження можна зробити висновок, що правильний підбір методів та форм роботи допомагає успішно здобути основи правових знань учнями початкових класів. Для вивчення правових фактів, явищ та подій слід проводити багатоаспектну діяльність. Під впливом навчання відбувається перехід від визнання появи цих фактів і явищ до засвоєння їх сутності.

Результати магістерського дослідження показали, що зміст правової інформації викликає великий інтерес в учнів початкових класів, вони не ставлять під сумнів необхідність дотримання як законів, так і моральних норм, вони добре пам'ятають їх і намагаються дотримуватися.

Переконливими є результати дослідження, які вказують на те, що учням потрібно давати знання таких правових положень, які допомагають їм вибрати стратегію майбутньої поведінки та виробити належне розуміння необхідності поводитися гідно.

Виходячи з цього стає зрозумілим, що зміст правової освіти має передбачати залучення учнів молодшого шкільного віку до доступних їм норм адміністративного, цивільного, сімейного, конституційного, екологічного, трудового та кримінального законодавства.

Особливу роль у правовому вихованні учнів, а саме у формуванні навичок та звичок правильної поведінки, відіграє прийняття певних шкільних

правил. У початковій школі такі правила повинні регулювати поведінку учнів під час уроків та перерв, у школі, вдома та у соціальному середовищі.

Робота над принципами правового виховання повинна вестись у двох напрямках: роз'яснювати зміст та необхідність їх виконання. Систематичне виконання правил поведінки усім класом організовує ритм шкільного життя, спрямовує його у бажаний напрям та привчає учнів до дисципліни і правопорядку не лише у класі але й у повсякденному житті.

Особливе місце в правовому вихованні учнів початкових класів належить вчителю. Ефективність його освітньої діяльності залежить від рівня правової культури, авторитету в учнів та знання змісту та специфіки використання методів правового виховання, особливо для категорії «важковиховуваних» учнів у школі та в сім'ї.

Проте результативність правової освіти учнів вимагає тісної співпраці сім'ї та школи. Ця співпраця допомагає подолати прогалини сімейного виховання. Крім того, вчитель та школа повинна забезпечити батьків певним обсягом психологічних, педагогічних та правових знань, щоб застосовувати ці знання у щоденній взаємодії з дітьми.

Проведене дослідження дало нам змогу відкрити горизонти правової культури для учнів початкових класів, а також розширити їх знання про закони, що підвищило усвідомлення дітьми особистої відповідальності за свої вчинки та поведінку. Вивчення правових питань зацікавило учнів та сприяло розвитку у них належної громадянської та правової позиції щодо життєвих ситуацій.

В процесі дослідження учні отримали елементарні уявлення про державу і органи влади, про громадянство, Конституцію України, основні конституційні права та обов'язки громадян, про символіку нашої держави. Учні усвідомили необхідність дотримуватися правил нормативної поведінки в школі та за її межами, зрозуміли особисту відповідальність за порушення дисципліни і порядку в громадських місцях. У дітей значно зросла зацікавленість правовою інформацією.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абрамова В.М. Правова соціалізація школярів як об'єкт теоретико-правового дослідження. Юридична наука. 2021. № 3. С. 7–13.
2. Демко О.С. Правова культура учнівської молоді: стан та технології її формування: Харків 2016. 204 с.
3. Дубровська І.А. Права дитини: практичний посібник. Харків: Грос медіа, 2018. 126 с.
4. Державна національна програма “Освіта” (“Україна ХХІ століття”) [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/896-93-p>
5. Державний стандарт початкової загальної освіти [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://mon.gov.ua/content/Освіта/derj-standart-pochatk-new.pdf>
6. Дерев'янку Н. Формування громадянської культури особистості школяра: навч.-метод. посіб. за ред. В.Костіва. К.: ТОВ «Праймдрук», 2021. 352 с.
7. Григор'єв Д.В. Діагностика ефективності виховання на основі динаміки особистісного зростання дитини. Виховна робота у школі, 2015. 62 с.
8. Жінкін С.А. Теорія держави та права: конспект лекцій. Харків: Грос медіа, 2019. 218 с.
9. Задорожна Г. Правове виховання особистості дитини: поняття, сутність, особливості. Педагогічний часопис Волині. №4 (7).2017. С. 12–17.
10. Зязюн І.А. Педагогіка добра: ідеали та реалії. К. 2010. 325 с.
11. Караковський В.А. Виховання громадянина: записки директора школи. К: Просвітництво, 2023. 168 с.
12. Керімов Д.А. Соціальна профілактика правопорушень: поради. рекомендації: практ. допомога. М: Юрид. літ., 2018. 254 с.

13. Коваленко І.І. До питання про функції правової культури. Наукові записки Харківського університету повітряних сил. Сер. : Соціальна філософія, психологія. 2019. Вип.2.С. 84–89.

14. Колосова О.В. Формування в учнів початкових класів основ правової культури: аспект шкільної дисципліни. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2020. Вип. 8. С. 54–57.

15. Колосова О. В. Формування в учнів початкових класів основ правової культури. Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. 2021. Вип. 6. С. 68-75.

16. Колосова О.В. Правовиховний потенціал позаурочної діяльності молодших школярів. Наукові записки : збірник матеріалів науковопрактичної конференції викладачів і студентів : [у 2-х част. / ред. кол. Г. С. Тарасенко, В. М. Литовченко, Л. С. Лойко та ін.] ; Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, інститут педагогіки і психології. Вінниця : ВДПУ ім. М. Коцюбинського, 2019. Вип. 7, ч. I. С. 29-31. (Серія "Початкове навчання").

17. Концепція Нової української школи [Електронний ресурс]. Режим доступу : <https://osvita.ua/doc/files/news/520/52062/new-school.pdf>

18. Корнієнко Л.М. Проблеми формування правосвідомості школярів: автореф. дис. канд. юр. наук. 2017. 20 с.

19. Кудрявцева В.М. Причини правопорушень Питання вивчення попереджень. 2014. 120 с.

20. Кейзер Н.М. Політична та правова культура: методологічні проблеми. М: Юрид. літ., 2016. 150 с.

21. Леонова Н.А. Молодший школяр: досвід моральної поведінки: формування моральної компетентності молодших школярів. 2020. С. 20-25.

22. Лукіна Н.П. Правова освіта у початковій школі: методичні рекомендації. СПб., 2021. 102 с.
23. Національна доктрина розвитку освіти [Електронний ресурс]. Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/347/2002/>
24. Марченко М.М. Теорія держави та права: підручник .: ТК Велбі, 2016. 640 с.
25. Міхеєва І.В. Гра як адаптації молодших школярів до довкілля // Педагогічна майстерня. К. 2017. С. 1-9.
26. Мокієвська Н.Є. Педагогічні умови правової освіти молодших школярів: дис.. канд. пед. наук. 2019. 152 с.
27. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в дитячому віці: монографія. Рівне: 2014. 248 с.
28. Положення про використання програм електронного навчання та дистанційних освітніх технологій 2017. 35 с.
29. Права дитини: сучасний досвід та інновації: зб. інформ. і метод. матеріалів / упоряд. Г. Лактіонова, О. Калібаба, З. Кия-ниця та ін.; за заг. ред. Г. Лактіонової. Київ : Либідь, 2015. 250 с.
30. Рожков М.І. Організація виховного процесу у школі: навч. посібник для вузів. СПб.: Одеса, 2014. 592 с.
31. Савченко О. Я. Виховний потенціал початкової освіти : посібник для вчителів і методистів початкового навчання. 2-ге вид., доповн., переробл. Київ : Богданова А. М., 2019. 226 с.
32. Скакун О.Ф. Теорія права і держави: Підручник, 3-те вид. К.: Алерта, 2012. 524 с.
33. Сметанський М. І. Громадянське виховання учнівської молоді у процесі історико-краєзнавчої діяльності: [монографія]. Вінниця: Едельвейс, 2017. 336 с.
34. Смоленський М.Б. Право та правова культура як базова цінність громадянського суспільства. Палац молоді. 2014. N 11. С. 21-27.

35. Тернопільська В. І. Соціально-комунікативна культура школяра : шляхи сходження: монографія. Житомир: 2018. 300 с.
36. Фіцула М. М. Правове виховання учнів: методичний посібник. К.: ІЗМН. 1997. 148 с.
37. Філософський словник / ред.-упоряд. В. І. Шинка-рук. 2-е вид., перероб. і доп. К. : Гол. ред. УРЕ, 1986. 800 с.
38. Хомич Л. О. Професійно-педагогічна підготовка вчителя початкових класів. К. : Магістр S, 1998. 199 с.
39. Lawrence M. Fridman American Law. New York 2019. 416 p. 97.
40. Leo, P. Martinez (2015). Legal Education in a Modern World: Evolution at Work, 9 Charleston L. Rev. 267 p.